

ТЕТЯНА ЄФРЕМЕНКО,

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАНУ

Економічна ментальність українського етносу

Abstract

The author treats economic mentality as a constituent of Ukrainian ethnic mentality. To describe this extremely complicated phenomenon, the author applies historiographic method which allows expounding a variety of views on the Ukrainian mentality and making its complex interpretation. General characteristics of the Ukrainians' economic mentality are supplemented with the present-day appraisals based on empirical data of sociological researches.

Економічна культура є одним із визначальних чинників розвитку, перетворюючись або на каталізатор, або на гальмо на шляху соціально-економічного прогресу. Незважаючи на всі зусилля керівної еліти суспільства з формування тих чи тих ціннісних установок та орієнтацій у людей, одні цінності швидко сприймаються і легко інтеріоризуються, тоді як інші ніяк не можуть прижитися й стати “своїми”. І залежить це значною мірою від генетично й історично сформованих ментальних особливостей, що утворюють культурну матрицю, свідомо-підсвідомий фундамент світосприймання.

Соціальні дослідники давно намагалися проникнути в “душу покоління”, у той моральний ритм, який, за словами Ю.Липи, пливе з тисячоліть і визначає народний характер, формує те соціально-типове, що виявляється в поведінці людей як представників своєї нації. Аналізу національного характеру українців були присвячені праці В.Антоновича, М.Грушевського, М.Костомарова, цілої плеяди вчених — представників української діаспори: І.Гончаренка, М.Григорієва, Ю.Липи, І.Лисяка-Рудницького, Д.Чижевського та ін. Серед сучасних дослідників української ментальності й українського

національного характеру необхідно назвати, насамперед П.Гнатенка, О.Донченко і В.Храмову. Інші автори спиняються на окремих аспектах українського менталітету — ментальності запорізького козацтва (О.Апанович), ментальних характеристиках політичної свідомості українців (І.Поліщук, В.Демьяненко) тощо. На відміну від цілої низки праць російських учених, присвячених економічному менталітету, аналізом економічної ментальності українського народу спеціально ще ніхто не займався. Лише у працях українських соціологів Є.Головахи, В.Пилипенка, Є.Суїменка, присвячених аналізу економічної свідомості, економічної культури й економічної поведінки населення, чимало положень та фрагментів так чи інакше пов'язані із проблематикою економічної ментальності. До безпосередньо присвячених цій темі праць можна віднести лише монографію українських економістів Д.Богині та М.Семикіної з питань трудового менталітету і поодинокі вітчизняні статті, що висвітлюють окремі аспекти економічної ментальності [1–4].

Тому важливо проаналізувати нагромаджений матеріал, виявити все те, що має стосунок до економічної ментальності як одного з різновидів менталітету українського народу і розкрити її основні характеристики. Цьому завданню й присвячено пропоновану розвідку.

Поняття “економічна ментальність” розглядається як специфічна видова категорія стосовно родового поняття “ментальність” (“менталітет”), що розуміється в загальноприйнятому філософському сенсі як глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості та несвідомого, сукупність схильностей індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати й сприймати світ певним чином [5, с. 176]. Ментальність як характеристика психологічного життя людини визначає специфіку й становить підґрунтя її світосприйняття. Вона зберігає соціокультурний код соціальної групи, окремого народу і людини як його представника і тим самим вирізняє, виокремлює її серед інших. Етимологія цього поняття віддзеркалює його зміст, пов'язаний зі складом мислення людини, специфікою розуміння нею навколишнього світу¹. Як система поглядів, оцінок, норм та умонастроїв менталітет формується на підставі як конкретних знань і вірувань, наявних у даному суспільстві, так і архетипів колективного несвідомого. Соціокультурний “ген”, що визначає менталітет і культурну належність людини до тієї чи тієї соціальної групи або нації, зумовлює взаємозв'язок не лише індивідуальної й колективної свідомості, а й індивідуального і колективного несвідомого. Колективне несвідоме перебуває глибоко всередині людини як відбиток нагромадженого людського досвіду, до якого людина звертається за необхідності у її індивідуальному несвідомому. Ці символічні схеми колективного несвідомого, що їх К.Юнг назвав архетипами, як правило, не підлягають ані теоретичному аналізу, ані осмисленню і навіть не усвідомлю-

¹ Термін “ментальність” походить від латинського терміна логічного ряду *mentalis, mens, mentis* — розумовий, розум, думка, інтелект. З англійської мови “mentality” перекладається як “розум”, “інтелект”, “склад розуму”, “умонастрої” та інтєпретується як спосіб мислення і ставлення до навколишньої дійсності, спосіб її відчуження й осмислення.

ються людьми, а залишаються в їхній пам'яті у вигляді закодованої інформації, що закладає відповідні алгоритми соціальної поведінки. Архетипи, виступаючи характеристикою соціального й акумулюючи в собі досвід колективного на рівні підсвідомості, мають відносно латентний характер, що безпосередньо не виявляється. Вони невловимі й об'єктивні водночас. Гадаю, що саме вони виконують функцію збереження і наступності соціально-культурної матриці соціальної групи, суспільства й зумовлюють певну сталість, консерватизм менталітету. Це ті праобрази, праформи, що закладені в самому історичному бутті культури й розраховані на весь маршрут людської історії [6, с. 72, 73]. Не можна не погодитися з глибоким теоретичним аналізом архетипів С.Кримського і його висновком про те, що звернення до архетипів не означає повернення в минуле, оскільки архетипи тієї чи тієї діяльності — це перекинуті в минуле контури майбутнього, “це культура попереду нас”. “От чому у Давній Греції ми, за висловом Гегеля, “почуваємося як удома”. Ми знаходимо в ній начала всіх форм європейської культури”. І далі: “Юнг не випадково порівнював їх (архетипи. — Т.Є.) з осями кристала, із тими невидимими (не емпіричними) геометричними параметрами, що визначають у розчині фізично зрілі кристалічні фігури” [6, с. 74, 75].

Слід зазначити, що поряд із розрізненням загальнолюдської й національної культури ми розрізняємо також загальнолюдські, транснаціональні або загальні архетипи, до яких належать архетипи Істини, Добра і Краси, а також специфічні національні праформи культури. У їхньому переплетенні та взаємодії відбувається формування національного менталітету. На мій погляд, поняття “менталітет” як соціокультурна характеристика найбільш застосовне до більшої чи меншої соціальної групи або нації, етносу загалом, а не до окремого індивіда (хоча будь-який індивід є носієм того чи того менталітету). Адже менталітет як система поглядів, уявлень і установок людей характеризує соціально типове, масове у своїх виявах, що є характерним для даної соціальної групи в цілому і відрізняє її від інших, а не виходить з характеристик, нехай навіть яскраво виражених, окремих її представників¹. Що стосується національного менталітету, то він за своєю природою являє собою “осад” історії даного етносу [8, с. 146], що викристалізувався впродовж багатьох століть.

Етнос, нація, народ — близькі за своєю сутністю поняття. Відмінності, наявні між ними, мають принципове значення лише в рамках спеціальних суспільних дисциплін — таких як політологія, етнографія та ін. Для соціолога, який вивчає економічне життя людей, ці поняття можна розглядати

¹ Про глибоку відмінність між простою сукупністю індивідів і організованою соціальною групою (соціальною системою) писав ще П.Сорокін: “Характерні риси окремих індивідів, особливо в разі нерепрезентативної вибірки, жодним чином не є ідентичними з характерними рисами організованої групи (у даному випадку — нації), і навпаки. Адже властивості H₂O відрізняються від властивостей водню і кисню, взятих окремо. ... Те саме є правильним і стосовно властивостей складних соціальних або культурних систем порівняно з їхніми компонентами — індивідами” [7, с. 464].

як однопорядкові¹. Проте, оскільки на відміну від поняття “нація”, що характеризує народ на певному етапі його розвитку з акцентом на національній свідомості й певній політичній і державній організації, поняття “етнос” є родовим для будь-якої стадії цивілізаційного розвитку народу (плем'я, народність, нація) і несе спадковість і наступність своїх характеристик із глибини століть, найбільш адекватним і органічним буде поєднання понять “менталітет” і “етнос”, а отже, й формулювання теми даного дослідження — “менталітет українського етносу”.

Під економічною ментальністю українського етносу розуміється та частина українського менталітету, що визначає особливості цінностей і норм поведінки в економічному житті українців і виявляється в їхньому ставленні до праці, багатства, власності, дотримання законності тощо.

При цьому одні ментальні особливості (прагнення індивідуальної свободи та незалежності, покірність і толерантність) безпосередньо впливають на формування цих цінностей, інші (переважання емоційного начала над інтелектуальним, слабкість відчуття державності) справляють опосередкований вплив на економічну поведінку і культуру людей. У цій розвідці я не спиняюся ані на особливостях економічної ментальності радянського етапу історичного розвитку, ані на сучасній характеристиці економічної культури українців. Що стосується радянського етапу, то в цей період проблеми ментальності, зокрема й економічної, практично не вивчалися. Можна говорити лише про окремі аспекти, висвітлені у відомій праці В.Ядова, А.Здравомислова та ін. “Людина і її робота”. У 1989 році під керівництвом Ю.Левади було розпочато унікальний проект з вивчення “радянської пересічної людини” і трансформації її цінностей у пострадянській Росії. Ці дослідження підтвердили, що соціалістична ідеологія і радянська дійсність, з одного боку, закріплювали у світосприйнятті людей цінності й ідеї державного патерналізму, традиціоналізму й колективізму, а з іншого — породжували установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, слабку економічну активність, відсутність мотивації досягнення тощо. Докорінні соціально-економічні перетворення, що розпочалися у 1990-х роках, породили глибокі зміни в ціннісно-нормативній структурі населення, вивчення стану якої на нинішньому етапі є завданням окремого, самостійного дослідження.

Проте у цій статті, “озираючись” у минуле, вишукуючи ті ментальні установки, які з покоління в покоління виявлялися в економічній поведінці наших дідів і прадідів, укоренилися в підсвідомості більшості українського

¹ У цьому сенсі мені імponує тлумачення нації як соціальної системи, запропоноване П.Сорокіним: “...нація є багатозв’язаною (багатофункціональною), солідарною, організованою, напівзакритою соціальною групою, яка принаймні частково усвідомлює факт свого існування та єдності. Ця група складається з індивідів, які: 1) є громадянами однієї держави; 2) мають спільну або схожу мову і спільну сукупність культурних цінностей, що походять зі спільної минулої історії цих індивідів та їхніх попередників; 3) обіймають спільну територію, на якій живуть вони і жили їхні предки” [7, с. 466].

народу, закарбувалися в його традиціях, звичках, нормах поведінки і, як наслідок, — в афоризмах, народних прислів'ях і приказках, автор має намір у концентрованій формі показати те, що властиве ментальному полю українського етносу в економічному житті загалом, оскільки розуміння своєрідності (характеристик) цього “поля” дає змогу побачити й почасти передбачити, для “виращування” яких “економічних культур” воно сприятливе, а для яких — ні. Аналіз економічної складової українського менталітету ґрунтується на вивченні не тільки наявних наукових праць, а й “документів” особливого роду — збірників прислів'їв і приказок, що відображають душу й інтелект народу. Крім того, проаналізовано дані кількох масових соціологічних досліджень, що дають підстави судити про менталітет сучасного населення України.

Оскільки основою, вихідним началом будь-якої економічної діяльності є праця, логічно, що й ставлення до праці можна розглядати як першопечлину багатоярусної будівлі економічної культури. Перш ніж починати описувати економічну ментальність українців, слід наголосити одну суттєву особливість українського менталітету загалом — його сільські корені. Те, що селяни різко переважали в соціальній структурі населення України, — загальновідомий історичний факт. Ще на зламі XIX–XX століть землеробське, тобто сільське населення становило за чисельністю дев'ять десятих (!) усього українського населення. Аж до середини XX століття селяни становили більшість української нації, з огляду на що, як справедливо зазначає нинішній дослідник ментальності українського селянства Ю.Присяжнюк, українців можна розглядати як націю землеробську не лише в історичному, а й у соціально-культурному сенсі [3, с. 23, 24]. І хоча перебіг історії, процес масової урбанізації цілком змінив співвідношення міського і сільського населення в соціальній структурі українського суспільства, в соціально-культурному, ментальному плані українська нація залишилася переважно (чи, як мінімум, наполовину) сільською¹.

Ментальність селян завжди вирізнялася певним консерватизмом і нату-ралізмом, що впливали з самого укладу, способу життя хліборобів, тісно

¹ Про це свідчать і дані соціологічного моніторингового дослідження населення України, проведеного у 2005 році ІС НАНУ ($N = 1800$), згідно з якими 47,6% наших громадян провели переважну частину свого дитинства в селі. Там відбувалася їхня первинна соціалізація, там формувалася їхній світогляд. А, як відомо, зміни в культурі й тим паче в її глибинному, ментальному шарі надзвичайно повільні і потребують зміни не одного, а, як на мене, мінімум трьох–чотирьох поколінь. (Це щорічне дослідження проводять у рамках проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. Генеральний директор проекту — В.Ворона. Науковий керівник проекту — Н.Паніна. Автори програми моніторингу: Є.Головаха, Н.Паніна. Вибіркова сукупність у 1800 осіб репрезентує доросле населення України (віком від 18 років і більше). За типом побудови вибірка є випадковою, триступеневою, стратифікованою, із квотним скринінгом на останньому рівні. Автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов. Опитування здійснено методом самозаповнення анкет на основі республіканської опитувальної мережі, створеної Інститутом соціології і Центром “СОЦІС”.)

пов'язаного із працею на землі¹. Саме він сприймався як єдино правильний і справедливий спосіб життя. Власне поняття праці селяни нерідко отожднювали з фізичною працею, що становила основний сенс їхнього життя, і не сприймали інтелектуальну роботу як працю (і сьогодні вихідці із села, внаслідок свого соціального кругозору, нерідко вважають, що городянам, які не мають власного господарства і не зайняті виснажливою фізичною працею, просто нема чого робити). Цей натуралізм сільського менталітету не лише принижував значимість інтелектуальної праці, а й консервував, закріплював культурну відсталість людей. Селяни, як правило, завжди намагалися уникати господарського ризику, виявляли здебільшого безініціативність і недовіру до будь-яких новацій, включно з агротехнічними, нездатність швидко запозичувати вищу землеробську культуру і спосіб життя навіть у своїх сусідів — німців, чехів, сербів та інших іммігрантів-хліборобів. Як свідчать архівні документи, проживши із сусідами по 10–15 років, українські хлібороби доволі часто нічого у них із земельної культури не запозичували. Тому “німці”, маючи такі само, що й українські селяни, ділянки землі, нерідко виглядали порівняно з ними поміщиками [3, с. 26].

Водночас любов і дбайливе ставлення до землі були завжди властиві більшості українських селян. Праця на землі сприймалася ними як творча, як така, що потребує і кваліфікації, і багатого досвіду в пізнанні законів і циклів природи. Мудрість століть втілилася у складеному на основі уважного й дбайливого ставлення до природи календарі хлібороба, у силі-силенній дуже точних народних прикмет, що стали невіддільною частиною культури землеробства наших прадідів і, на жаль, багато в чому втрачені сьогодні нами. У ставленні селян до землі (Матінки-Землі) і праці на ній виявилися також особлива емоційність і глибока релігійність народу, що унаочнює природний взаємозв'язок економічної ментальності українців з їхніми ментальними характеристиками загалом. В українських колядках сам Господь оре ниву й сіє хліб. Відчуттям Божої повсюдності був просякнений весь народний світогляд (“Бог не родить і земля не дає”, “Людина ворожить, а Бог робить”, “Усі під Богом ходимо” тощо).

Що стосується народних прислів'їв, то в них дістала відображення вся палітра і позитивного, і негативного ставлення до праці та її результатів. В українських (як і в російських) прислів'ях наголошується людинотвірна функція праці, її необхідність і самоцінність для формування людської особистості (*“Птиця створена для літання, а чоловік — до праці”*, *“Сталь гартується в огні, а людина — у труді”*, *“Чесний чоловік не може без труда”*,

¹ Цінність землі та її нерозривний зв'язок із працею в економічній свідомості українців матеріалізувалися й у специфічних одиницях вимірювання земельної площі. Поряд зі стародавньою українською земельною мірою — упругами (упряжками) міру орних земель обчислювали також днями. Так, один день землі означав такий простір, який до заходу сонця з неминучими перепочинками можна було зорати. За розміром день землі наближався до десятини й становив три упруги: ранній, обідній і вечірній, розмір яких краще сприймався селянами з трудового досвіду, ніж погано уявлювані дрібні частки десятини [9, с. 5–6].

“Праця чоловіка годує, а лінь марнує” [10, с. 84; 11, с. 28; 12, с. 16, 18]). З одного боку, утверджується висока моральна цінність будь-якого виду чесної праці людини (*“Всякий труд почесний”, “Якщо добре працювати, скрізь успіхи будеш мати”, “Чесно робити — весь вік багатіти”*), а з іншого — наголошується протилежне — переважання фізичної праці над інтелектуальною, невідповідність праці та її результатів (*“Ліпше робити руками, як головою”, “Шилом моря не нагрієш — від тяжкої роботи не розбагатієш”, “Від трудів праведних не наживеш палат каменних”*) [10, с. 29, 346, 347, 374; 12, с. 15]. Дихотомічність масової свідомості виявляється й у народних оцінках праці як джерела засобів існування (*“Як дбаєш, так і маєш”, “Труд чоловіка кормить”, “Трудова копійка годує довіку” — “Не кожен, хто дбає, той і має”, “Роби, роби, а їсти нема що”, “Та допіру робота: ціле життя роби, а на старість милостиньку проси”*) [10, с. 29, 60, 80; 12, с. 18, 16]). Сприйняття праці в різних її іпостасях — і як тягаря, і як джерела засобів існування, і як процесу пізнання — втілюється у прислів’ї *“Робота мучить, кормить і учить”* [12, с.17]. Люди завжди підмічали і різну мотивацію праці — ціннісно-змістову (*“Коли є до чого жагота, то кипить в руках робота”, “Без охоти нема роботи”*) і матеріально-прагматичну (*“Тирлю-тирлю коло плота: яка заплата, така й робота”*) [10, с. 81; 12, с. 18]. Тому й лінощі, які нерідко трапляються серед людей, пов’язували із недостатньою винагородою за працю або з роботою не на себе (*“Там ся ліниво працює, де пожитку не чує”, “Панської роботи не переробиш”*) [12, с. 17; 10, с. 56]. А лінощі, несумлінне ставлення до праці, мабуть, були далеко не винятковим явищем серед українського народу, адже їм присвячено чимало влучних, не без гумору висловлень і прислів’їв (*“Без роботи ще ніхто не вмер, хіба без хліба”, “Все хіхоньки да хахоньки, а роботи ні капельки”, “Їсти дай, випити дай, а про роботу не питай”, “Робить так, аби збутися”*) [12, с. 14, 15, 17]. Народна мудрість відобразила ще одну грань української економічної ментальності — властиве більшості відчуття хазяїна, котрий передовсім покладається на власні сили (*“Чужими руками тільки жар загібати”, “Коли хочеш, щоб було добре зроблене, зроби це сам”*) [12, с. 15, 23].

Назагал праця сприймалася українцями як основа не тільки господарського, матеріального добробуту, а й права власності. Принцип трудового обґрунтування права власності закономірно впливав із характеру діяльності та світогляду селян. Він зумовлював як повагу й освячення власності, набутої чесною працею, так і негативне ставлення до нетрудового збагачення, його осуд і невизнання. Як писав П.Чубинський, право власності народу-трудівника завжди перебуває в прямій залежності від міри вкладеної в неї людської праці [13, с. 367]. Трудова основа власності виявлялася, насамперед, у праві на землю. Так, в Україні неабиякого поширення набула практика першої заїмки вільної землі (займанщина). Освоївши цілину або викорчувавши ліс під ріллю чи сіножать і вклавши тим самим у ці землі багато праці й засобів, селяни здобували на них права, що межують із правом власності. Причому за народними традиціями право вкладеної в освоєння землі праці поширювалося не тільки на того, хто це робив, а й на його нащадків або родичів. Звичаєве право засуджувало самовільне захоплення і використання оброблюваних земель (*“Де не орав, там не сій”*). Водночас у народі вважа-

лося цілком законним і справедливим користування дарами природи, до появи яких людина не докладала своєї праці (збирання меду, ягід, грибів, трав, ловля риби, птахів тощо). Із розвитком приватної власності це право було різко обмежене і залежало від доброї волі власників цих лісів, річок і луків. Але навіть наприкінці ХІХ століття, наприклад, рубання лісу в уявленнях селян не засуджувалося, оскільки його “ніхто не сіє і не садить, а Бог родить на частку кожного” [14, с. 332]. Тобто земля, ліси, на які не було витрачено нічиєї праці, сприймалися народом як суспільна або нічийна власність. Натомість рубання очищених дерев, у які, звісно, було вкладено чийсь працю, вважалося злочином. Принцип трудового обґрунтування права власності поширювався й на традиції успадкування: лише той, хто був членом сім’ї (господарської спілки) і хто власною працею збільшував сімейну власність, міг здобути на неї право [13, с. 368]. Повага до праці переносилася і на поважне ставлення до набутої на її основі власності. За народними правилами право власності фіксувала і захищала, вказувала на її недоторканність особлива система знаків — межа (нерозорана смуга між індивідуальними ділянками орних земель), “*значкування*” (позначення права власності на худобу) тощо. Зазіхання на чужу власність різко засуджувалися (“*Не ори чужої межі, то й не будеш у грісі*” [Цит. за: 13, с. 369], “*Нажйте махом, піде прахом*”, “*Краще своє латане, ніж чуже хапане*” [11, с. 43]). Відповідальність і контроль за цілісністю, недоторканністю й узаконення власності за народними традиціями покладалися на главу сім’ї та громаду. При цьому головним під час розв’язанні спірних питань було звичаєве право, апелювання до того, що так чи інакше від незапам’ятних часів робили наші діди-прадіди. Поважне та дбайливе ставлення до власності поширювалося не тільки на приватну, а й на суспільну власність¹.

За останнє століття ці добрі традиції багато в чому було втрачено, а поняття суспільної, колективної власності девальвувалися й деформувалися у масовій свідомості, породивши легітимну всюдозволеність, безкарність у її використанні й безвідповідальне до неї ставлення. За радянських часів це давалося взнаки в різноманітних формах зловживання службовим становищем, несумлінному виконанні трудових обов’язків, недбалому ставленні до суспільної власності тощо. Але якщо тоді це відверто не афішувалося, а навіть приховувалося, хоча неофіційно й не засуджувалося (взяти щось у сусіда вважалося явним злодійством, а “принести” з роботи, чи то підприємства, чи то колгоспу, — нормою), то сьогодні таке “вміння крутитися”, як і будь-яка діяльність “у межах того, що не заборонено”, спрямована на використання державної, а відтак “безгоспної”, “нічийної” та “неефективної” власності в приватновласницьких інтересах, зустрічає не тільки розуміння,

¹ Відповідно до архівних документів, селяни могли заготовлювати дрова, використовуючи тільки корчі й повалені сильним вітром дерева. Причому до 1851 року вони могли ходити в будь-який ліс, але брати лише мірою домашніх потреб. Худобу також можна було випасати, де кому зручно, але не на орних угіддях або призначених для сіножаті. Цікаві факти з життя однієї з громад на Дрогобиччині зафіксував І.Франко. Там у переліку штрафів покарання за пошкодження суспільної власності посідало друге місце й було вдвічі більшим, ніж за злочин проти приватної власності [13, с. 370, 371].

а й заздрісне схвалення з боку більшості населення. Про багатьох новоспечених бізнесменів і нуворишів люди сьогодні кажуть: не “заслужив” або “домігся”, а “зумів”, “нахапався”. Трудова основа власності поступається місцем корисливому інстинкту і нестримному загарбанню, висуваючи на перший план права, а не генезу походження власності. Тому слідом за західними традиціями священності й недоторканності приватної власності, що справді мають багатовікові корені, наші “буржуа” квапляться “освятити” своє невідомо як і за рахунок чого здобує багатство, забуваючи свої національні моральні корені. Адже серед багатих російських (і українських) промисловців і купців ХІХ століття, як писав М.Лоський, вважали б за блюзнірство право власності назвати “священним”. Серед них було чимало меценатів і тих, хто жертвував великі суми на різноманітні громадські заклади: Третьякови, Морозови, Рябушинські, Мамонтові, Щукін та ін. [15, с. 40], а в Україні можна додати Терещенка, Скоропадських, Тарновських, Симиренків. Але це все були люди іншої, відмінної від простого народу і передусім селянської маси, ментальності, іншого світогляду, незрівняно вищого рівня освіти та культури (у сенсі культурних виявів усіх боків людського життя). І сьогодні кожна соціальна група (що ідентифікує себе за тією чи тією ознакою: соціальним походженням, матеріальним статком, рівнем освіти тощо) має свої ментальні особливості, що виявляються у специфіці сприйняття й розуміння світу, ставленні до праці, власності, багатства, знань. І сьогодні культура (і менталітет) пересічних людей відрізняється від культури (менталітету) інтелігенції, бідних — від багатих, селян — від городян. Розуміння соціальної, культурної диференціації, соціально-економічного розшарування та інших аспектів соціального й економічного життя людей дістало відображення в мудрості народній: *“Не нашого поля ягода”, “Ситий голодному не товариш”, “Пани — мужикові чужі люди”, “Наймитові з хазяїном не брататися”* [10, с. 7, 9, 10, 61].

Ставлення до багатства в українців відрізняється від ставлення до багатих людей. Воно зумовлене змістовним розумінням самого багатства — не просто як певної суми грошей, а насамперед як здоров’я, розуму, багатства душі. В українських прислів’ях про бідних і багатих можна знайти віддзеркалення всіх відтінків їхніх взаємовідносин у житті. Так, народ завжди бачив і розумів експлуаторську сутність панів (*“Всяк знає, як багач дбає: не своїм горбом, а чужим трудом”, “А з чого збив маєтки, як не з чужої кривди?”, “Де один панує, там сотня бідує”*), наголошував жадібність багатіїв (*“Хто багатий, той не любить дати”, “До вбогого йди сорочки позичати, а до багатого ніколи”, “Де є такий багач, щоб не хотів більше, як має?”*), асоціював їхній образ із найнегативнішими людськими якостями (*“Якби не був свинуватий, то не був би і багатий”, “Як багатий, так і клятий”, “Тіло в золоті, а душа в мерзоті”, “Забагатів Кіндрат — забув, де його і брат”*). Народні прислів’я влучно характеризують нечесність, брехливість багатьох багатіїв (*“Не вір багатому ніколи, бо за його порадою лишишся голий”, “Закон у пана, як дшило, — куди направить, туди й вийшло”, “У панів багато куплених брехунів”, “Як будеш з правдою кохатися, то не будеш і паном зватися”*), їхню класову солідарність одне з одним (*“Ворон ворона не клює, пан у пана шкуру*

не здере”, “*Пан з паном погодиться, а Іван в спину дістане*”, “*Пани однакові, що в нас, що в Кракові*”) [10, с. 4, 8, 10, 15, 16, 63, 12].

І сьогодні у масовій свідомості ставлення до багатства значною мірою пов'язане із цінністю чесною праці. За даними згаданого раніше соціологічного моніторингу, проведеного ІС НАНУ в 2004 році ($N = 1800$), кожен другий (52,4%) сприймає поділ у нашому суспільстві на багатих і бідних як цілком справедливе явище, якщо багатство набуто чесною працею. Для кожного третього (29,1%) це несправедливий феномен узагалі, хоча кожен десятий (10,9%) — це приблизно збігається із часткою “середнього” класу в соціальній структурі сучасного українського суспільства — оцінює сьогоднішній поділ на багатих і бідних як цілком справедливий. При цьому більшість ставиться до нових багатіїв байдуже (25,2%) або так само, як і до інших (29,8%). Лише кожен десятий (11,6%) сприймає багатих із ненавистю або презирством і зовсім мало (3,8%) — із заздрістю.

Дихотомічність свідомості чітко виявляється й у ставленні до грошей. З одного боку, люди усвідомлюють, що не можна жити без грошей, визнають їхню безмежну силу (“*У кого грошей нема, тому й світ — як тюрма*”, “*Бідна душа без гроша*”, “*Золотий обушок скрізь двері відчиняє*”), а з іншого — сприймають їх як джерело зла та горя (“*Через золото сльози ллються*”, “*Гроші — то й роблять біду на світі*”) [10, с. 50, 17, 8, 30]. Народна мудрість завжди наголошувала ощадливе ставлення до грошей (“*Із копійки рублі робляться*”, “*Держи копійчку про чорний день*”) і застерігала від позичання їх (“*Краще без вечері лягати, та без боргів вставати*”, “*В борг береш — собі на шию ярмо кладеши*”, “*Святий звичай: не позичай. Позичаєш чуже, а віддавати своє прийдеться*”) [10, с. 51; 11, с. 43]. Характеризуючи українську економічну ментальність, не можна не відзначити й зафіксовану в народних прислів'ях заздрість до чужих успіхів і статків, вельми поширену серед українців (“*Беруть заvidia на чужі позитки*”, “*Побий його, боже, в кого багацько грошей!*”) [11, с. 54; 10, с. 310]. Народне слово чесно і влучно викривало й інші не найкращі якості, що мають, на жаль, місце серед українців: жадібність (“*І сам не гам, і другому не дам!*”, “*Тонує — сокиру обіцяв, а витягли — топорщища шкода*”, “*На тобі, небоже, що мені не гоже!*” [11, с. 55]), байдужість і безпринципність, що переростають в антисоціальний індивідуалізм та егоїзм (“*Чи дома, чи на полі — мені однаково*”, “*Діду! Село горить! — Дід за суму і далі посунув*”, “*Не моє просо, не мої горобці, — не буду відганяти*”, “*Я — не я й рука не моя!*”, “*Моя хата скраю, — я нічого не знаю!*” [10, с. 244, 245]).

Оцінка ступеня індивідуалізму, співвідношення індивідуалізму і колективізму в масовій свідомості взагалі є одним із центральних моментів характеристики національної економічної ментальності. Який із цих типів світосприйняття і поведінки людей переважає, залежить як від соціально-економічних умов, так і від психологічного, ментального складу народу. Діалектика індивідуального і колективного закладена в самій природі людини. Людина — це індивід, котрий, на мій погляд, повною мірою може стати особистістю, розкрити й реалізувати своє індивідуальне “я” тільки в колективі. А сам колектив — це далеко не просто сума індивідів, а щось більше, ґрунтоване на соціальних началах колективності, колективізму. “Чисті” індивідуалізм і колективізм виступають як крайні форми вияву природного взаємо-

зв'язку двох начал у природі людини — індивідуального і колективного, для яких зазвичай характерне переважання (домінування) одного з них за рахунок применшення ролі іншого. Причому домінування в ментальності того чи того з полюсів цієї дихотомії без порушення певного балансу їх, а відтак, без деформації нормальної структури особистості цілком природне й характеризує лише національну специфіку певної культури. Своєю чергою, надмірний вияв будь-якого аспекту на шкоду іншому, що руйнує їхню гармонійну єдність, ясна річ, призводить до аномалії. Гіпертрофований колективізм так само огидний, як і крайній індивідуалізм.

Як відомо, у науковому світі індивідуалістичною культурою вважають ту культуру, в якій індивідуальні цілі окремих людей є важливішими за групові (колективні), а зв'язкам між окремими особистостями не властивий обов'язковий імператив спільних дій. Для колективістської культури, навпаки, характерним є переважання групових (колективних) інтересів і цілей над індивідуальними і зацікавленість, потреба людей у міцно згуртованих групах. Що стосується російської культури, то на її схильність до колективізму неодноразово вказували мислителі минулих століть, протиставляючи її генетично індивідуалістичній культурі Західної Європи і США. Про це свідчать і дані сучасних соціологічних досліджень. Проте оцінка української культури, векторів тяжіння ментальності українського етносу викликає чимало запитань. Нинішні дослідники української ментальності, як правило, одноставно підтверджують тезу про особливий український індивідуалізм, посилаючись на шерех учених ХХ століття (при цьому ігноруючи розмаїття поглядів і серед них) або перехресно вторюючи один одному. Я вважаю, що для пошуку серйозної відповіді на питання щодо співвідношення індивідуалізму і колективізму в українському менталітеті необхідно осмислити цілу низку принципових моментів.

По-перше, привертає увагу різношерстість характеристик самого українського індивідуалізму в наукових працях минулого століття, на які спираються у своїх висновках сучасні дослідники. Це і *“обмежений, мальовничий”* індивідуалізм у Ю.Липи і *“безмежний”*, *“непогамований”* — у І.Мирчука, *“вибуялий індивідуалізм одиниць”* у В.Пачовського, *“самоізоляційний”* — у Д.Чижевського, *“анархічний”* — у В.Липинського, *“зоологічний, партикулярний”* — у О.Донченко і, нарешті, індивідуалізм як *“творчий синтез особистого й громадського, вироблений практикою життя”* у розумінні І.Гончаренка. Таке розмаїття оцінок породжує закономірне питання: який же він насправді, український індивідуалізм?

По-друге, серед наших попередників не було єдності в поглядах на саму сутність проблеми: що переважає в українському характері — індивідуалістичне чи колективістське начало. Так, М.Костомаров однозначно писав про переважання в південноруському, тобто українському характері особистості, особистої свободи над громадськістю, якщо порівняти з великоросійською народністю (хоча при цьому він не посоромився звернути увагу на можливу хибність своїх суб'єктивних уявлень-спостережень стосовно відмінностей між двома “руськими народностями”) [16]. В.Антонович у цьому питанні пішов ще глибше: він, власне, вказав на відмінності між зовнішньою формою організації й характером внутрішнього життя ма-

лороса. Визначаючи наявність асоціацій і в українців, і в росіян (і відзначаючи при цьому як певну особливість нечисленність і рівноправність членів української асоціації), історик підкреслював зовсім інший тип внутрішнього життя малороса, котрий “понад усе ставить повагу і свободу своєї особистості. На шкоду своєму економічному розрахунку він намагається постійно усамітнитися, звузити через поділ коло своєї сім’ї; тривале перебування під авторитетом навіть сімейної влади для нього нестерпне...” [17, с. 148]. Своєю чергою, Ю.Липа взагалі гадав, що для українця характерним є не чистий індивідуалізм, а лише українська асоціативна група, громада, артіль¹, яку він розглядав як одиницю українського типу більшої організації й органічну складову української державності. У своїй характеристиці української соціальної групи, зміст якої виростає з агрокультурного кола самої історії українства, Ю.Липа спирався на висновки геніального, на його думку, дослідника різних форм українських асоціацій Ф.Щербини. Останній вважав, що головною особливістю українських артілей і суспільних форм є те, що всі вони встановлені правилами організації соціального життя і є продуктом народних звичаїв і традицій, а не створені законодавчими регламентаціями й указами згори. Слідом за Ф.Щербиною Ю.Липа саме в цьому, глибоко українському за своїми коренями змісті асоціативних форм соціального життя вбачав запоруку майбутнього розвитку асоціативних відносин і праці загалом² [18, с. 177–179].

М.Грушевський також писав про велику здатність українського народу до колективної діяльності: “Народ, що вміє так гарно наладити хор, безперечно має великий хист до групової діяльності, до колективної праці” [19, с. 153]. А професор українського інституту *громадознавства* у Празі М.Григорієв, вивчивши численні джерела з проблеми українського національного характеру, стверджував, що немає жодних підстав вважати українців “*мало громадськими*” індивідуалістами. “Українська історія свідчить, що коли український народ сам впорядковував свої суспільні відносини, то робив це переважно в спосіб громадський, колективний: “віча” слов’ян, боротьба кивського й галицького міщанства та шляхти у XI–XII століттях за громадську самоуправу, проти “єдиноначалія” князів, принесеного на Україну Русью; запорізький козацький громадський побут; громади й товариства (“братства”) в Українській Республіці XVII–XVIII століть; громадська самоуправа в законодавстві Української Народної Республіки в роках 1917–20” [20, с. 55]. Але це, як писав учений, не означає, що українці не ціну-

¹ У цьому зв’язку не можна не згадати Запорізьку Січ — особливу національну асоціацію й ідеал українців майже до кінця XIX століття та артіль “січового стилю”. У ній, відповідно до гуртових порядків, освячених народним звичаєм, кожен намагався працювати дуже чесно й сумлінно на засадах взаємного суперництва і відчуття колективізму. “Усі намагаються прокидатися якомога раніше, разом розпочинати роботу і разом її закінчувати”. В артілі не було місця ані лінощам, ані злодійству, ані обману [18, с. 160].

² Примітно, що Ю.Липа вважав українця непридатним до західного, індивідуалістично-конкурентного способу життя. На його думку, українці звикли до асоціації, групи, найчастіше сімейного характеру, і тільки в ній здатні виявити максимум енергійної праці та продуктивності [19, с. 179].

ють особистості. Навпаки, вони ставлять її понад усе, як самоціль, а громаду розглядають як спосіб для задоволення потреб особистості, захисту інтересів більшості людей спільними зусиллями. Іншими словами, для українців, на думку цього вченого, характерне не протиставлення, а гармонія особистого і громадського на благо кожному й усім.

По-третє, сама практика організації господарського життя українців, віковий досвід спільних трудових зусиль на землі породжували необхідність колективної трудової взаємодопомоги, формували у людей відчуття колективізму. Ґрунтована на взаємній відповідальності членів української громади взаємодопомога вважалася обов'язком кожного. “Вона виявлялася в обрядах життєвого циклу, від народження людини до її поховання, у захисті її честі та власності, в усіх основних трудових процесах сільськогосподарського циклу” [14, с. 350]. Серед різноманітних форм трудової взаємодопомоги найпоширенішими були толока та супряга. В основі толоки лежав принцип безоплатної колективної праці у формі добровільної взаємодопомоги під час невідкладних господарських робіт (справ) — будівництва житла, сіножать тощо — “за спасибі”, за частування у священика, пана, сільських багатіїв. “Під час толоки селяни завжди намагалися зробити роботу не лише швидко, а й якісно. Досягалося, це, зокрема, обов'язковим розподілом її серед толочан з урахуванням їхніх трудових навичок (уміння) і фізичних можливостей. Така організація праці надавала спільним діям злагоженості, давала змогу раціонально використовувати наявні трудові сили. Толока була ефективною формою залучення до праці молоді й передання їй необхідного трудового досвіду. Одночасно відбувалося виховання у неї таких якостей, як доброта, співчуття і повага до односільчан” [14, с. 352].

До супряги, або оранки як форми організації громадських робіт першою чергою вдавалися бідні селяни, які не мали в необхідній кількості робочої худоби і знарядь праці для проведення різноманітних сільськогосподарських робіт, головним чином (оранки) землі, а також для вивезення гною в поле, колод із лісу тощо. Причому створення супряги спиралося на конкретний договір, в якому обговорювали і спосіб участі кожного (об'єднувалася, як правило, 2–4 господарства), і черговість робіт, і умови харчування людей, годівлі худоби, ремонту плуга тощо. Таким чином, незважаючи на специфічне національне прагнення українців до індивідуальної свободи, відокремлення, самостійного життя, підтримання економічної спроможності вимагало колективних зусиль, і зовнішніх (у межах громади), і внутрішніх (внутрішньосімейна кооперація). Добробут сім'ї досягався щоденною виснажливою працею всіх її членів. До кінця 20-х років ХХ століття в Україні були дуже поширені звичаї оренди землі та найму робочої сили, практика масових заробітків “зажоном” і “замолотом”, що давало можливість принаймні на який час забезпечити свою сім'ю хлібом [докл. див.: 14, с. 348–354].

І хоча українське населення ще століття тому було практично поголовно сільським, об'єктивний аналіз індивідуалістичних і колективістських начал у характері нашого народу потребує принаймні стислої характеристики економічного життя і культури міста. Аналіз історичних джерел показує, що в українських містах доби феодалізму були вироблені форми громадсько-кооперативного самоврядування, навіть більш розвинені, ніж у селянській

громаді. Для ремісничих цехів українського феодального міста як об'єднань передусім економічного характеру були властиві спільна власність на засоби виробництва, “кодекс” ремісничої честі, високі вимоги до якості продукції, механізм корпоративної матеріальної взаємодопомоги [докл. див.: 14, с. 370–372]. У ХІХ столітті, мірою проникнення в міське виробниче життя буржуазних відносин, в економічній культурі городян почали відбуватися певні зміни. ХХ століття, що принесло на українську землю новий суспільний лад і утвердило як провідну й основну суспільну власність на засоби виробництва, об'єктивно формувало соціально-економічні умови для зміцнення та розвитку колективістських начал української ментальності¹.

Виходячи з цих міркувань про “український індивідуалізм”, дихотомії “індивідуалізм/колективізм” загалом логічно зробити висновок, що, мабуть, доцільно розрізняти ментальну схильність до індивідуалізму (або колективізму) — так званий психологічний індивідуалізм (колективізм) та економічні, соціально-економічні індивідуалістичні (або колективістські) відносини — економічний індивідуалізм (колективізм) як принцип організації господарського життя. Для цілісної характеристики економічної культури суспільства важливим є аналіз і ментальних, і соціально-економічних її складових. Звісно, найліпших результатів в економічному розвитку можна досягти лише за гармонії обох аспектів. Крім того, під українським індивідуалізмом нерідко розуміють особливу цінність у світосприйнятті українців особистості, їхнє прагнення індивідуальної свободи і незалежності, сподівання на власні сили. Проте цінність особистості зовсім не тотожна переважанню особистих інтересів над суспільними, а прагнення індивідуальної свободи аж ніяк не означає індивідуалістичного типу світогляду. Сам же індивідуалізм буває різних видів і відтінків: соціально прийнятний і антигромадський, егоїстичний, морально руйнівний і здоровий, особистісно-конструктивний, обмежений і безмежний тощо.

Слід зазначити, що, за даними масових соціологічних досліджень, у нашому суспільстві нині переважають цінності колективізму. Про це свідчать, зокрема, результати експертного опитування², згідно з якими ідея колективної взаємопідтримки (48,6%) має, як і раніше, більше поширення, ніж принцип індивідуального самозабезпечення (40,1%), а також дані масового

1 Про це свідчать також поширені за радянських часів прислів'я: “В колективі працювати — у достатку проживати”, “Краще робити гуртом в колективі, як самому на малій ниві”, “Одноосібно жити — сльози лити” [10, с. 348, 349, 350].

2 Експертне опитування з проблем економічної культури населення України було проведене відділом економічної соціології ІС НАНУ у 2005 році. Було опитано 623 експерти. Респондентів відбирали за двома ознаками: територіально-регіональною (опитування проводили в 11 областях, що репрезентують Східний і Західний регіони України, та в м. Києві) і професійно-посадовою (сформовано шість категорій експертів із рівним представництвом груп: керівник у державному та приватному секторах економіки, держслужбовець центрального та регіонального рівнів, науковець у сфері економіки (економічної соціології) або журналіст, викладач вищого навчального закладу з науковим ступенем доктора або кандидата економічних, соціологічних або юридичних наук. Науковий керівник дослідження — Є.Суїменко. Автори програми: А.Арсеєнко, Т.Єфременко, В.Пилипенко, В.Резнік, Є.Суїменко.

моніторингового опитування населення, проведеного ІС НАНУ 2004 року ($N = 1800$). За даними останнього опитування 41,4% громадян України віддають перевагу колективістській взаємопідтримці, а 33,7% — індивідуальному самозабезпеченню. Ці цифри зайвий раз засвідчують, що для отримання об'єктивної характеристики ментальних рис українців існує лише один шлях — проведення масових соціально-психологічних, соціологічних досліджень, без достовірних даних яких наявні оцінки української ментальності значною мірою залишаються суб'єктивними й імовірнісними¹.

Збираючи по крихтах усе, що стосується економічної ментальності українського етносу, я хотіла б стисло окреслити ще деякі грані українського менталітету, які, безумовно, впливають і на поведінку людей в економічній сфері.

- *Ставлення до влади.* Українцям історично були властиві обмежені формальностями взаємини між начальником і підлеглим — як правило, все регулював договір [18, с. 158]. Прагнення українців до індивідуальної свободи нерідко породжувало анархічність їхньої поведінки, що потребувало твердої, а часом і жорсткої влади з управління ними².
- *Ставлення до права і закону.* З одного боку, одвічне прагнення українців до справедливості породжує природне прагнення законності, щоб усе було “за законом”. А з іншого — українці у боротьбі за свої інтереси нерідко намагаються всілякими шляхами оминати встановлені закони. Народна мудрість завжди виходила з правди життя, вбачаючи відмінність реального від належного (“*Не все так робиться, як у параграфі написано*”, “*В суді правди не шукають*”), верховенство грошей над правом (“*Де гроші судять, там право в куті*”, “*Хто маже, той і їде*”) [10, с. 16, 17, 18].

¹ Без обґрунтованих соціологічних даних неможливо також подолати суперечності між нерідко абсолютно протилежними поглядами на ті чи ті вияви української ментальності. Щоб не повторювати викладене раніше, як приклад наведу показовий у цьому плані фрагмент із солідного сучасного енциклопедичного видання: “У дореволюційний період як на рівні побутових уявлень, так і на рівні наукових схем, був поширений стереотип у поглядах на українського селянина, національному характеру якого нібито були властиві лінивість, млявість, безініціативність, схильність до пияцтва, що зрештою призвело до вироблення у нього певного комплексу пасивності, який виявлявся не лише в суспільному, а й у виробничому побуті. Утім, аналіз конкретних матеріалів історичних джерел XV–XVIII століть, історико-правової й етнографічної літератури XIX–XX століть показує, що така характеристика українського народу далека від дійсності” [14, с. 348].

² Є характерне оповідання про поведінку російського селянина (яке повною мірою, гадаю, стосується і поведінки українського селянина), котрий сам визнавав, що влада має примушувати своєвольну людину до порядку суворими, аж до деспотичності, заходами. “У Петербурзі навесні танула крига на Неві й переходить річку кригою стало небезпечно. Градоначальник розпорядився поставити поліціантів на березі Неві і заборонити прохід по кризі. Якийсь селянин, незважаючи на воляння городового, пішов по кризі, провалився і почав тонуть. Городовий урятував його від загибелі, а селянин замість подяки став дорікати його: “Чого дивитесь?” — Городовий каже йому: “Я ж тобі кричав”. — “Кричав! Треба було в морду дати!” [15, с. 49].

- *Ставлення до корупції й хабарництва.* Витоки хабарництва проглядаються вже в організації економічного життя запорізьких козаків. У Січі було заведено після вдалого придбання товарів (а козаки, як відомо, були і військовими, і торговими людьми одночасно) підносити коштовному подарунок, що відповідає за вартістю купленим товарам [21, с. 170–171]. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століть масового характеру на українських землях набуло зловживання владою. У селах формувалися справжні соціальні клани, до яких, як правило, входили родичі, куми, свояки або просто друзі, що породжувало беззаконня і посадову злочинність. У відносинах між селянами і місцевою “політичною елітою”, згідно з архівними даними, хабарі як гарантії успіху справ і договорів стали звичайним явищем [22, с. 29]. Тому пересічний українець, нездатний протистояти клановості й бюрократизму влади, відчував себе абсолютно безправним і беззахисним.
- *Ставлення до підприємництва і торгівлі.* Історично прикутий до землі українець був позбавлений торгової заповзятості. Взагалі, як писали дослідники минулих століть, у малорусів не було великого бажання і здібностей до торгівлі, кустарної й фабричної промисловості. Тому і торгівля, і обробна промисловість у Малоросії перебували переважно в руках великорусів і євреїв [23, с. 20]¹. Ставлення пересічних українців до торгашів було покірливо-негативним (“*Крамар — як комар: де сяде, там і п’є*”, “*Сякий-такий торгош, та все їсть калач, а хлібороб хліб робить — і хліба волю не їсть*”), а до самої торгівлі не лише як до процесу купівлі-продажу для задоволення своїх потреб, а й як до можливості поторгуватися (“*Чи купив, чи не купив, аби поторгуватися*”) [10, с. 15, 283]. Разом із тим, за оцінкою деяких сучасних дослідників, господарства давніх запорізьких поселень — “зимівників”, які виникли ще у першій половині ХVІ століття і мали товарний характер, зорієнтований на ринок, були першими в Європі прообразами сучасних фермерських господарств [25, с. 11–12].
- *Ставлення до знань, освіти.* Освіта у свідомості селян, як правило, поставала не як джерело знань і культури, а насамперед як спосіб “вибитися в люди”, розбагатіти, посісти чиновницьку посаду. У народі так і казали: “*Учися, сину, аби не робити*” (розуміючи під роботою тільки фізичну, а не інтелектуальну працю). За роки Радянської влади було зроблено дуже багато в плані долучення людей до знань, здобуття освіти, у зв’язку з чим з’явилася сила-силенна народних прислів’їв і приказок, що пропагували і наголошували високу цінність знань, зокрема й економічних (“*Наука навчить, як хліб родить*”, “*Агромінімум вивчай — гарний матимеш врожай*”, “*Щоб добре жито жати, треба техніку вивчати*” [10, с. 365, 369]).

¹ “Уся торгівля винятково в руках євреїв; без них нічого не можна ані купити, ані продати. Вони вкрили всю країну ніби мережею тонкого павутиння, захопивши всі шинки, заїжджі двори, переважну частину фабрик, заводів і майже всі ремесла” [24, с. 12].

Цікавий для осмислення матеріал надають результати сучасних соціологічних досліджень. Хоча отримані дані характеризують лише населення сучасної України, вони є єдиною емпіричною базою аналізу і дають змогу певною мірою судити про ментальність українського етносу загалом. Почнемо розгляд їх із найзагальніших ментальних характеристик громадян — із визначення міри їхньої реалістичності й прагматичності. За оцінками понад половини експертів (53,9%), серед жителів України переважає схильність до реалізму, хоча третина експертів (34,3%) іншої думки — вважають, що серед українців¹ поширенішою є схильність до ідеалізму. Аналогічною є й оцінка прагматичності: 57,3% експертів вважають, що свідомості пересічного українця більшою мірою властивий раціоналізм, а 27,1% — навпаки, що ірраціоналізм². Реалістичність переважає у світосприйнятті українців відповідно до даних загальноукраїнського опитування громадської думки, проведеного 2006 року Інститутом соціології НАН України спільно із Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦІС” (N = 1800).

Оскільки в житті завжди знайдеться місце протилежностям різного штибу, ця дихотомічність реальної дійсності відбивається в дихотомічності масової свідомості, яка фіксує, хоча й різною мірою, різнополюсні людські якості. Так, на запитання “Які якості насамперед виявляють люди з Вашого оточення у повсякденному житті?” в останньому опитуванні було отримано такі відповіді:

Співчуття, добросердя, щирість	47,1%
Реалістичність, життєвий досвід	38,5%
Прагнення власної вигоди	37,0%
Відповідальність	31,7%
Справедливість, чесність	29,0%
Хитрість, розрахунок	28,8%
Щедрість, безкорисливість	24,9%
Поінформованість	16,2%
Нечесність, непорядність	15,3%
Безвідповідальність	14,2%
Наївність, неосвіченість	11,8%
Необізнаність	8,6%

Примітка: під час відповіді на це запитання респонденти могли підкреслити кілька варіантів.

Як бачимо, у жителів України, на думку респондентів, щирість переважає над хитрістю, хоча остання властива чималій кількості людей, а від-

¹ Поняття “українці”, “жителі України”, “громадяни України” у цій статті (цьому контексті) вживаються як взаємозамінні. Аналогічно терміни “український характер”, “народний характер” або “національний характер” належать до соціокультурних і ментальних характеристик усього населення української держави.

² Ці дані були отримані в перебігу зазначеного раніше експертного опитування з проблем економічної культури населення України, проведеного відділом економічної соціології ІС НАНУ у 2005 році.

повідальність і поінформованість трапляються вдвічі частіше за безвідповідальність і необізнаність. Із загальної картини сприятливої особистісної оцінки сучасного українця (у плані домінування позитивних людських якостей над негативними) явним дисонансом вирізняється суттєве переважання в характері людей прагнення власної вигоди над щедрістю та безкорисливістю (37,0% і 24,9% відповідно). Прагнення особистої вигоди як одну із домінантних рис українського характеру фіксують також інші соціологічні дослідження, зокрема “Європейське соціальне дослідження”¹, на результатах якого варто спинитися дещо докладніше.

У межах цього дослідження окремих блоків запитань був спрямований на з’ясування міри присутності в національному характері тих чи тих людських якостей. Дані щодо України містяться у *таблиці 1*.

Таблиця 1

**Міра виявлення різних людських характеристик (якостей)
у типового представника сучасного українського суспільства,
бали**

№	Риси типової особистості	Модальний показник по Україні*	Варіації моди щодо всіх європейських країн, у дужках — щодо постсоціалістичних країн Східної Європи**	Середній показник по Україні*	Варіації середньої щодо всіх європейських країн, у дужках — щодо постсоціалістичних країн Східної Європи**
1	Патерналістські установки	1	1–3 (1–2)	2,1	1,7–3,3 (2,0–2,5)
2	Традиціоналізм	2	1–4 (2–2)	2,5	1,8–3,4 (2,1–3,1)
3	Суворе дотримання прийнятих правил	2	2–4 (2–3)	3,1	2,5–3,6 (2,5–3,5)
4	Цінність правильної поведінки (уникнення осуду)	2	1–3 (2–2)	2,6	2,0–3,4 (2,3–2,9)
5	Цінність рівності й рівних можливостей	2	1–3 (1–2)	2,5	1,7–2,5 (2,0–2,5)

¹ Реалізація проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS) розпочалася 2002 року у 24 країнах Європи (загальноєвропейська вибірка налічує 45 681 респондент). Керівник проекту — професор Лондонського університету Роджер Джовел. Розмір національних вибірок коливається від 579 до 3026 осіб. У кожній із країн опитування базувалися на випадкових вибірках чоловіків і жінок, що репрезентують доросле населення віком більш як 14 років. Україна, яка приєдналася до другої хвилі дослідження у 2004 році, вперше брала участь у такому проекті. Учасники української частини проекту: Є.Головаха — національний представник у Виконкомі ESS; А.Горбачик — національний координатор; Н.Паніна — експерт з методів та організації порівняльних соціологічних досліджень. Проект ESS підтримано Президією НАН України і виконано за грантом Міжнародного фонду “Відродження” № 2500371 від 01.03.2005 року.

Закінчення табл. 1

6	Прагнення безпеки	2	1-2 (1-2)	2,5	1,6-3,1 (1,7-2,5)
7	Відчуття свободи і незалежності в рішеннях	2	2-3 (1-2)	2,6	1,9-2,7 (2,0-2,6)
8	Турбота про добробут навколишніх	2	2-3 (2-3)	2,7	1,9-2,8 (2,3-2,8)
9	Вірність друзям і близьким	2	1-2 (1-2)	2,4	1,6-2,4 (1,8-2,4)
10	Турбота про довкілля	2	1-3 (1-2)	2,3	1,7-2,6 (1,7-2,4)
11	Скромність	2	2-5 (2-2)	3,2	2,1-3,7 (2,3-3,2)
12	Уміння слухати інших	2	2-3 (2-2)	2,6	2,0-2,8 (2,3-2,8)
13	Прагнення "бути шанованою людиною"	3	2-5 (2-5)	3,1	2,3-3,9 (2,8-3,9)
14	Прагнення успіху і визнання	4	2-5 (2-4)	3,2	2,8-4,1 (2,8-3,5)
15	Демонстрація здібностей	5	2-5 (2-5)	3,9	2,6-3,9 (2,6-3,9)
16	Прагнення розмаїття	5	2-5 (2-5)	3,6	2,6-3,6 (2,6-3,6)
17	Любов до ризику	5	4-6 (5-6)	4,4	3,7-4,4 (3,9-4,4)
18	Прагнення грошей і багатства	5	3-5 (3-5)	3,8	3,6-4,6 (3,7-4,2)
19	Гедоністичні установки на добре проведення часу	5	2-5 (2-5)	3,8	2,1-3,9 (2,6-3,9)
20	Гедоністичні установки на веселощі	5	2-5 (2-5)	3,9	2,2-3,9 (2,2-3,9)
21	Креативність	5	1-5 (2-5)	3,5	2,3-3,5 (2,4-3,5)

* Середні і модальні показники обчислено, виходячи із застосованої в анкеті шестибальної шкали оцінок міри схожості респондента з описаним типом особистості, якому властиві конкретні риси: 1 – дуже схожий, 2 – схожий, 3 – доволі схожий, 4 – трохи схожий, 5 – не схожий, 6 – зовсім не схожий. Таким чином, позиції 1-2 указують на високий рівень присутності певної якості, позиції 3-4 – на незначний рівень, а позиції 5-6 – на відсутність цієї якості у респондента. За приклад індикатора наведемо запитання, що дає змогу судити про міру вияву у людини патерналістських установок: "Для неї важливо, щоб уряд гарантував їй безпеку від усіх загроз. Вона хоче, щоб держава була сильною і могла захистити своїх громадян – наскільки кожен із цих людей схожий на Вас?".

** До групи постсоціалістичних країн Східної Європи включено об'єднану Німеччину.

Оскільки метою моєї розвідки є пошук нетиповіших характеристик сучасного українця, мене першою чергою цікавили не середні показники, а мо-

дальні — ті, що найчастіше трапляються серед опитаного населення, а відтак є найхарактернішими для нього. Подані в таблиці середні величини й інтервали їхніх варіацій за різними групами країн уможливають проведення в подальшому додаткового, вторинного аналізу отриманих даних. Якщо модальні величини свідчать про те, яка міра вияву тієї чи тієї якості є найпоширенішою серед жителів України, то “середні” відбивають не лише наявний рівень виявлення цих якостей, а й їхні варіації у різних індивідів. Чим ближче “середнє” до моди, тим меншим є розкид у виявленні конкретної якості, тим “щільнішою” є його “модальний” ступінь виявлення, а отже, тим воно типовіше.

Характерними для сучасного українця є перші 12 із перелічених у таблиці рис: патерналізм, традиціоналізм і схильність до дотримання прийнятих правил, прагнення рівності й безпеки, відчуття свободи та незалежності в рішеннях, альтруїзм і вірність близьким, скромність, уміння слухати інших і турбота про довкілля. Найбільш характерними для жителів України є патерналістські установки. Таку саму високу міру виявлення їх зафіксовано ще у трьох (із 24) європейських народів — угорців, греків і французів. Решті вони хоча й властиві, але значно меншою мірою.

Назагал про перелічені вище ціннісні характеристики людей можна говорити як про загальноєвропейські поведінкові цінності, що їх поділяє більшість опитаних, зокрема вони значною мірою властиві сучасним українцям. Меншою мірою громадянам України властиве прагнення “бути шанованою людиною” і зовсім мізерною — прагнення успіху і визнання (хоча відчуття здорової амбітності завжди було дієвим стимулом людських досягнень). Демонстрація здібностей як вияв нездорової амбітності є чужим для пересічного українця. Нехарактерне для нього і прагнення грошей і багатства. Природно, що внаслідок прихильності до цінностей традиціоналізму та безпеки типовий представник українського суспільства не схильний до розмаїття й ризику. Не є характерними для нього й вельми поширені на Заході гедоністичні установки на “добре і веселе проведення часу”. Зовсім невластива сучасному українцеві креативність. Слід наголосити, що відсутність саме творчої жилки й прагнення розмаїтості відрізняє, за даними дослідження, український характер від інших європейських народів, котрим ці якості, більшою чи меншою мірою, але притаманні. Уникнення ризику характерне для більшості опитаних, незалежно від країни проживання, за винятком жителів Австрії, Ісландії й Нідерландів, серед яких любов до ризику, нехай найменшою мірою, але все одно присутня в національному характері. Що стосується прагнення багатства, то воно не характерне для більшості європейських народів (для 17, включно з Україною, із 24 обстежених країн), за винятком громадян Австрії, Угорщини, Нідерландів, Португалії, Чехії, Греції і Словаччини.

Аналіз середніх показників міри виявлення різноманітних людських якостей свідчить про відсутність принципових відмінностей між поведінковими цінностями жителів Західної та Східної Європи. Єдині відмінності можна шукати в рівнях виявлення деяких загальноєвропейських цін-

ностей. Так, респонденти зі східноєвропейських країн, за своїми самооцінками, постають дещо скромнішими людьми, ніж жителі західноєвропейських держав.

Таким чином, при аналізі економічної культури та поведінки населення України слід брати до уваги такі зафіксовані в перебігу “Європейського соціального дослідження” ментальні конструкції типового українця: патерналістські установки, традиціоналізм, прагнення рівності, свободи та незалежності, уникнення небезпеки й ризику, відсутність прагнення багатства і непорширеність творчого підходу до справи.

Крім запитань-індикаторів особистісних характеристик респондентів анкета “Європейського соціального дослідження” містила низку запитань, метою яких було виявити, що домінує у свідомості населення обстежуваних країн — чесність чи схильність до обману, егоїзм чи альтруїзм, законслухняність чи зневажання законами тощо. Так, на запитання “*Як Ви вважаєте, люди в основному намагаються допомагати іншим чи переймаються власним інтересом?*” більшість українців (57,2%) відповіли, що люди більшою чи меншою мірою переслідують власний інтерес. Тих, хто вважає, що люди в основному намагаються допомагати іншим, більш як удвічі менше (23,3%). Майже кожен п’ятий (19,4%) обрав нейтральну позицію стосовно оцінювання дихотомії “егоїзм–альтруїзм”¹. Середній показник цього індикатора, що його можна розглядати як індекс егоїзму–альтруїзму, становить 3,8, що відбиває помітний зсув у масовій свідомості в бік власного інтересу. Слід зазначити, що це значення індексу егоїзму — одне з найвищих серед європейських країн (його варіювання становить від 3,2 у Польщі до 6,3 в Ірландії (зсув у бік альтруїзму)). Водночас лише п’ята частина опитаних (20,1%) погодилися з твердженням, що суспільство було б багатшим, якби кожен дбав про власні інтереси. Понад половину респондентів (52,8%) із цим не погоджуються. Більшість (66,2% проти 22,2%, які припадають на тих, хто не визначився, і 8,4% осіб, не згодних із цим твердженням) вважає, що громадяни мають принаймні частину свого вільного часу приділяти допомозі іншим. При цьому, за даними загальноукраїнського моніторингу, проведеного ІС НАНУ у 2006 році ($N = 1800$), 57,7% громадян України вважають, що в глибині душі більшість людей не люблять обтяжувати себе тим, щоб допомогти іншим. Ці цифри засвідчують неоднозначність індивідуалістичних настроїв серед населення нинішньої України, відмінність між належним і реальним, істинним і декларованим, ціннісними установками і фактичною поведінкою.

Принциповою характеристикою ментальності є оцінка порядності й чесності людей. За даними “Європейського соціального дослідження” в масовій свідомості громадян України фіксується невеликий зсув у бік звички до обману. Індекс “нечесності” як середній показник за 11-бальною шкалою

¹ Респонденти відповідали на це запитання за 11-бальною шкалою, де 0 відповідає варіанту відповіді “люди в основному переймаються власним інтересом”, а 10 — “люди в основному намагаються допомагати іншим”.

дорівнює 4,7¹. Слід зазначити, що індекс “нечесності”, нижчий за нейтральний показник (5,0), зафіксовано лише серед жителів 7 із 24 обстежених європейських країн. Україна за “чесністю” поведінки людей перебуває в нижній п’ятірці разом із Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Грецією. 40,3% українських громадян вважають, що люди більшою чи меншою мірою намагатимуться обдурити; дещо менше, 33,8% — вважають, навпаки, що більшість людей намагатиметься поводитися чесно. Кожен четвертий (25,8%) вагався з однозначною оцінкою поведінки наших співгромадян за цим параметром. Переважання в поведінці людей нечесних мотивів зафіксовано також моніторинговим дослідженням, проведеним ІС НАНУ 2006 року ($N = 1800$): 76,9% жителів України вважають, що більшість людей здатні збрехати, щоб просунути по службі, 67,3% — що готові піти на нечесний учинок заради вигоди, а 64,1% гадають, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей. І хоча, за даними опитування громадської думки, проведеного у 2006 році Інститутом соціології НАНУ спільно з Центром “СОЦІС”, 29% респондентів зазначили, що люди з їхнього оточення в повсякденному житті виявляють насамперед чесність і справедливість, а 15,3% (що майже вдвічі менше за кількість тих, хто дає позитивну оцінку чесності навколишніх) — навпаки, нечесність і непорядність (див. вище), здається, що проблема нечесної поведінки, на жаль, у нашому суспільстві існує, оскільки 61,3% опитаних погодилися з думкою “Я не завжди говорю правду”. Про це свідчать і результати відповідей людей на запитання про те, яких якостей у теперішній суспільній обстановці в Україні найбільше бракує нашим людям: найбільше респондентів (39,8%), понад третину, зазначили брак саме чесності (див. *табл. 2*).

Але при цьому лише 3,1% громадян України (!) тих, хто відповів, визнали, що цієї якості бракує й особисто їм. Явна невідповідність отриманих оцінок лише увиразнює проблему “чесності” й свідчить про суб’єктивізм оцінок. По-перше, люди намагаються “прикрасити” своє оточення. По-друге, вони незрідка схильні до завищеної самооцінки власних позитивних якостей. По-третє, респондент сприймає наявний у нього рівень чесності як достатній.

Крім чесності громадянам сучасної України, на думку опитаних, як бачимо з таблиці, бракує насамперед рішучості, наполегливості й організованості, активності й вірності слову, а також упевненості й витримки. Порівняння оцінок і самооцінок респондентів, як і з позицією “чесність”, демонструє певне прагнення людей показати себе в найкращому вигляді, а якщо вже казати про власні хиби, то вказувати на найнейтральніші й найменш образливі з-поміж них (наприклад, нерішучість, невпевненість у собі тощо).

¹ Респонденти відповідали на запитання “Як Ви вважаєте, більшість людей намагатимуться використати чи обдурити Вас, якщо буде нагода, чи вони намагатимуться поводитися чесно і порядно?” за 11-бальною шкалою, де 0 відповідає варіанту відповіді “більшість людей намагатимуться використати або обдурити Вас”, а 10 — “більшість людей намагатимуться поводитися чесно й порядно”.

Таблиця 2

Порівняльна таблиця людських якостей, яких у сучасній суспільній ситуації в Україні бракує нашим людям загалом і респондентові особисто, за оцінками і самооцінками опитаних, %

№	Якості, яких бракує...	Нашим людям загалом	Особисто респондентові
1	Чесність	39,8	3,1
2	Рішучість	33,0	27,8
3	Наполегливість	27,4	21,2
4	Організованість	26,4	9,3
5	Вірність (слову, обов'язку)	23,4	1,6
6	Активність	22,4	18,4
7	Упевненість	20,6	28,9
8	Витримка	19,6	21,4
9	Гідність	15,2	2,4
10	Урівноваженість	15,2	11,6
11	Завзятість	13,2	15,7
12	Толерантність	9,4	3,4
13	Вправність	6,2	9,8

Відзначена схильність (готовність) значної частини населення України до нечесних учинків поєднується із задекларованою законослухняністю. 57,1% українських громадян, відповідно до даних “Європейського соціального дослідження”, вважають, що “потрібно завжди дотримуватися закону, навіть якщо при цьому упускаєш добрі можливості” (10,7% із цим твердженням не згодні, 27,8% вагалися з відповіддю). Зазначений рівень законослухняності підтверджується також результатами тестового індикатора: 55,6% громадян України не згодні з твердженням “Іноді цілком прийнятно нехтувати законом і робити те, що хочеш” (15,6% його поділяють, 22,7% не визначилися зі своєю позицією). Прагнення законослухняності виявляється й у ставленні людей до необхідності сплачувати податки – більшість (63,9%) вважає, що громадяни не мають приховувати своїх доходів від оподаткування, 20,5% опитаних із цього приводу вагаються, 9,1% припускають практику ухиляння від сплати податків.

Що стосується хабарництва, то на тлі його поширеності у владних структурах у свідомості широких мас населення України воно засуджується. Домагання хабарів чиновниками засуджують 82,9% наших співгромадян. Не бачать у цьому нічого поганого 12,3%. Тільки 14,2% жителів України один чи кілька разів пропонували послуги чи хабарі чиновникам за виконання їхньої роботи. Більшість (69,3%) цього ніколи не робили (що виглядає вельми сумнівним і радше підтверджує брак чесності у вчинках і висловленнях людей). У кожного десятого (10,0%) подібний досвід просто відсутній.

Слід також відзначити переважання серед людей негативного сприйняття “чесності” й “соціальної корисності” бізнесу. За даними ESS, переконаних, що “якщо хочеш “робити” гроші, неможливо завжди вчиняти чесно”,

серед українських громадян удвічі більше за тих, хто не поділяє цієї думки (47,6% і 24,0% відповідно). При цьому більшість погодилися, що в наш час бізнес зацікавлений лише в прибутках і не зацікавлений у поліпшенні якості чи обслуговування покупців (66,7%). Незгодних із такою оцінкою значно менше (12,6%).

Підсумовуючи проведений аналіз економічної ментальності українського етносу, можна констатувати таке.

Ментальність — це вкрай складна, багатопланова, відносно латентна і водночас об'єктивна характеристика людей, що визначає їхній соціокультурний, соціально-психологічний “генотип”.

Найбільш адекватним для пізнання ментальності є принцип дихотомії, що відбиває глибоку дихотомічність самої ментальності, яка вбирає і синтезує в собі весь спектр відтінків між протилежними ціннісними установками, між належним і реальним (на тлі тієї чи тієї домінанти).

Менталітет українського народу має багатовікові сільські корені, й ця “селянськість” багато в чому й нині визначає характерні риси мислення і світосприйняття жителів України.

Оцінка змістової сутності й міри виразності індивідуалізму в українському характері потребує додаткових соціологічних досліджень. При цьому, на мій погляд, необхідно розмежовувати поняття психологічного й економічного індивідуалізму, індивідуалізму й егоїзму.

Серед основних параметрів економічної ментальності українців, відображених у народних прислів'ях і приказах, зафіксованих в описі їхнього способу життя, можна виокремити такі: поважне ставлення до праці як до джерела матеріального добробуту і цінності людського життя; трудове обґрунтування недоторканності та права власності; радше не меркантильне сприйняття багатства; відчужено-критичне ставлення до багатіїв; реалістично-двоїсте ставлення до грошей, що породжують і добро, і зло; відсутність виразної підприємницької жилки; опора на неформальні правила і норми поведінки; історична й психологічна вкоріненість хабарництва і корупції; обмежено-інструментальне ставлення до освіти.

Аналіз наявних у розпорядженні даних соціологічних досліджень дає змогу доповнити узагальнені характеристики економічної ментальності українського етносу сучасними емпіричними оцінками. Згідно з ними серед жителів України переважають патерналістські установки й традиційні цінності. На тлі поєднання індивідуалістичних і альтруїстичних начал у національному характері домінує прагнення особистої вигоди, свободи та незалежності в рішеннях. Сучасним українцям властиві скромність і прагнення рівності. Мотивація досягнення виражена слабо. Для українців не є характерним прагнення до грошей і багатства. Не поширені серед них і гедоністичні установки. Громадяни України декларують законслухняність і засудження хабарництва. Вони негативно оцінюють “чесність” і “соціальну корисність” бізнесу. Хоча самі при цьому вочевидь виявляють схильність до опортуністичної поведінки, недостатню зорганізованість і активність. Українці уникають ризику й вирізняються низьким рівнем креативності.

Загалом розгорнута кількісна характеристика параметрів економічної ментальності, визначення пріоритетів у межах дихотомій суспільної свідомості (“індивідуалізм — колективізм”, “працьовитість — лінь” тощо), до-

слідження змін, що вже відбулися і що відбуваються, в українському менталітеті неможливе без аналізу даних спеціальних соціологічних досліджень.

У теоретичному плані неабиякий інтерес у подальшому може становити аналіз змін, що відбуваються у відносно консервативних ментальних структурах під впливом сучасних культурних новацій. Не менш актуальним вважаю й дослідження можливих напрямів розвитку взаємодії національного й класового різновидів економічної культури, аналіз взаємозв'язку менталітету того чи того етносу і загальнолюдської культури, переплетення специфічних національних і всезагальних культурних архетипів.

Література

1. *Богиня Д.П., Семикіна М.В.* Ментальний чинник у сфері праці. Проблеми теорії та практики. — К., 2003.
2. *Попов В.* Етно-конфесійний розподіл праці та український господарчий менталітет // Схід. — № 4 (21). — С. 17–21.
3. *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX — початок XX століття) // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 23–33.
4. *Коржов Г.* Соціокультурна легітимність підприємництва в українському суспільстві першого десятиліття трансформацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 165–177.
5. Словарь западной философии. — М., 1991.
6. *Крымский С.Б.* Культурные архетипы, или Знание до познания // Природа. — 1991. — № 11. — С. 70–75.
7. *Сорокин П.А.* Основные черты русской нации в двадцатом столетии // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. — М., 1990. — С. 463–489.
8. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова. — К., 1998.
9. *Данилов В.В.* Из народной жизни в Малороссии. — S.l., 1909.
10. Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1955.
11. Народ скаже — як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки. — К., 1985.
12. Скарбниця народної мудрості. — Харків, 2004.
13. *Горинь Г.* Приватна та громадська власність бойків другої половини XIX — початку XX ст. // Народознавчі зошити. — 1999. — № 3. — С. 366–371.
14. Украинцы. — М., 2000.
15. *Лосский Н.О.* “Характер русского народа”. Диалог времен и народов. Фрагмент из книги // Старченко Н.Н. Мир, интуиция и человек в философии Н.О.Лосского. — М., 1991. — С. 35–60.
16. *Костомаров Н.И.* Две русские народности. — К.; Харьков, 1991.
17. *Антонович В.Б.* Погляди українофілів // Антонович В.Б. Моя сповідь. — К., 1995.
18. *Липа Ю.* Призначення України. — Львів, 1992.
19. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
20. *Григорієв Н.Я.* Українська національна вдача. — Вінніпег, 1941.
21. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. — К., 1994.
22. *Данилов В.В.* Из народной жизни в Малороссии. — S.l., 1909.
23. *Руднев Я.И.* Наши народы. Малороссы. — СПб., 1907.
24. Русины. Чтение для народа / Сост. О.О.Пуцькович. — СПб., 1898.
25. *Апанович О.* За плугом Господь іде. (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей С.Подолінського та В.Вернадського). — S.l., 1999.